

УДК 34(3/9)

**ПЕРІОД ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ ТА НЕПУ В УКРАЇНІ
ТА ПІДПРИЄМНИЦЬКІ ВІДНОСИНИ: РЕТРОСПЕКТИВНИЙ ПОГЛЯД
THE PERIOD OF WAR COMMUNISM AND THE NEP IN UKRAINE AND ENTREPRENEURIAL
RELATIONS: THE RETROSPECTIVE VIEW**

Махінчук В.М.,
*кандидат юридичних наук, докторант,
старший науковий співробітник
Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва
Національної академії правових наук України*

У статті розглядається значення термінів «господарство», «народне господарство», «господарський порядок», їх співвідношення із поняттям «підприємницька діяльність» (комерція) у контексті історичного розвитку цих понять за часів воєнного комунізму та НЕПу. Робиться висновок про наявність спроб посилення публічно-правових засад регулювання підприємницької діяльності у сучасній Україні за замовчування досвіду регулювання економічних відносин в Україні у вказаний період.

Ключові слова: воєнний комунізм, НЕП, господарство, народне господарство, господарський порядок, підприємницька діяльність.

В статье рассматривается значение терминов «хозяйство», «народное хозяйство», «хозяйственный порядок», их соотношение с понятием «предпринимательская деятельность» (коммерция) в контексте исторического развития этих понятий во времена воєнного

коммунизма и НЭПа. Делается вывод о наличии попыток усиления публично-правовых основ регулирования предпринимательской деятельности в современной Украине при умалчании опыта регулирования экономических отношений в Украине в указанный период.

Ключевые слова: военный коммунизм, НЭП, хозяйство, народное хозяйство, хозяйственный порядок, предпринимательская деятельность.

The article investigates the meaning of such concepts as economy, national economy, economic order in the content of a historic development of these concepts during the period of War Communism and the NEP in Ukraine. It is concluded about the presence of attempts to strengthen the legal framework for public regulation of business activity in modern Ukraine, subject to pretention of experience in regulation of economic relations in Ukraine during the mentioned period.

Key words: War Communism, NEP, economy, national economy, economic order, entrepreneurial activity.

Україна, у якості Української Радянської Республіки (з 24.12.1917 року), Української Соціалістичної Радянської Республіки (з 10.03.1919 року), та частини новоствореного СРСР (30.12.1922 року), як територія, що де-факто перебувала під впливом Росії (РСФСР), з 1918 по 1929 рік пройшла історичну добу від повного заперечення приватно-правових засад у регулюванні майнових відносин (*господарських відносин* – за тогочасною термінологією), за умов абсолютного заперечення приватноправових засад, власності як такої, до необхідності часткового повернення до останніх.

Перший етап в історії економічної політики більшовицької Росії та України (1918-1921), вже пост-фактум був названий воєнним комунізмом і фактично зводився до натурального господарства, як моделі забезпечення громадян країни необхідними для життєдіяльності товарами за допомогою звичайного розподілу, перерозподілу та постачанням усього необхідного від громадян до держави за допомогою відповідних заготівельних органів. Ключовим було положення про необхідність переходу до Продрозкладки (рос. *продразвёрстка*) – системи примусової заготівлі сільськогосподарських продуктів, введеної рішеннями Раднаркому [2] у Радянській Росії та поширеної на територію Української Народної Республіки військовою силою. Нормативну базу цієї політики склали документи РНК РСФСР, які майже повністю дублювалися ВУЦВК УСРР. Це, серед іншого, перші Декрети радянської влади [6, с. 56]: «Декрет о введении государственной монополии на объявления» від 7(20)10.1917 р.; «Декрет об уничтожении сословий и гражданских чинов» 11(24) 10. 1917 р.; «Декрет об отмене права частной собственности на городские недвижимости» від 23 10 (6.11) 1917 р.; «Декрет о национализации банков 14(27)12.1917 г.; «Декрет о запрещении сделок с недвижимостью 16(29)12.1917 р.; «Декрет об отмене наследования» від 27.04.1918 р.; «Декрет о национализации сахарной промышленности» від 2.05.1918 р.; «Декрет ВЦИК и СНК «О дарениях» від 20.05. 1918 р.; «Декрет о национализации нефтяной промышленности» від 20.06.1918 р. тощо.

Ліквідація підприємництва стала одним із завдань більшовицької влади. Авторами одного із видань з історії України, слушно зазначається, що послідовники К. Маркса спочатку були комуністами і вважали, що майбутнє людства пов'язане з ліквідацією у ході пролетарської революції класу підприємців і капіталістичного підприємництва взагалі.

Навіть найпростіша форма реалізації певного підприємницького хисту і здібностей людей, задля забезпечення своїх природних потребностей, за допомогою базарної торгівлі, була заборонена [1]. Уряд молоді радянської держави (під впливом РСФСР) намагався віднайти необхідні шляхи забезпечення первинних матеріальних потреб людей за допомогою примітивних, з правової точки зору, методів та засобів: розподілу та обміну. В.І. Ленін писав з приводу досвіду воєнного комунізму: «...При всем нашем разорении, нищете, отсталости, голоде, начали двигаться вперед в области подготовительной к социализму экономики, тогда как рядом с нами, во всем мире, страны более передовые, в тысячу раз более богатые и военно могущественные, продолжают двигаться назад в области ихней, ими прославленной, им знаковой, сотни лет уже

испытанной, капиталистической экономики» [7, с. 181]. До обраних методів досягнення зазначених цілей на етапі воєнного комунізму, слід також віднести контроль та облік, встановлення державних монополій, обов'язкову зайнятість, введення споживчо-робочої книжки тощо [7, с. 143].

Система вищезазначених методів мала на меті досягнення кінцевого результату, який, на думку В.І. Леніна, полягав в тому, що «борьба за внедрение в массы идеи советского – государственного – контроля и учета, за проведение этой идеи в жизнь, за разрыв с проклятым, причувшим смотреть на добычу хлеба и одежды, как на «частное» дело, на куплю-продажу, как на сделку, которая «только меня касается – это борьба и есть величайшая, имеющая всемирно-историческое значение» [6, с. 225].

Результатом вдалого запровадження системи «всезагального кооперативу виробництва і розподілу» в межах цілої країни мало стати досягнення мети, яку плекали більшовики, руйнуючи як саме явище комерційної діяльності, так і вилучення приватно-правових елементів із суспільного життя. Автори вищезазначеного видання з економічної історії, зазначають, що після націоналізації промисловості, транспорту і банків утворився усупільнений сектор виробництва, функціонування якого мала забезпечувати створювана більшовикам держава-комуна [3, с. 160]. Щодо мети, що мала була досягнута внаслідок реалізації кампанії більшовиків з нищення приватної власності, підприємців і підприємництва в цілому, В. І. Ленін писав: «...Целью нашей является бесплатное выполнение государственных обязанностей каждым трудящимся, по отбыванию 8-ми часового «урока» производительной работы: (ибо) переход к этому особенно труден, но только в этом переходе залог окончательного упрочения социализма» [6, с. 243].

Наразі немає сенсу говорити про правильність чи хибність обраного більшовиками шляху побудови «всезагального кооперативу» із використанням усього того, що могло, навіть гіпотетично, призвести до появи тих чи інших проявів індивідуальності [6, с. 216]. Проте варто пам'ятати, заради чого та за рахунок яких правових засобів це відбувалось. В. І. Ленін розглядав низку спеціальних заходів прискореного переходу від буржуазного типу виробництва до соціалістичного, де принциповим є нівелювання значення індивідуального начала, а звідси – поява кооперативів, комун, підприємств, які в цілому мали нівелювати значення індивідуальності, зусиль конкретної особистості.

Щодо політики воєнного комунізму В. І. Ленін писав: «Главной задачей – является положительная или созидательная работа налажения чрезвычайно сложной и тонкой сети новых *организационных* отношений, охватывающих планомерное производство и *распределение* продуктов, необходимых для существования десятков миллионов людей». Показово, що акцент робиться не на внутрішніх руйнівних силах індивіда, його талантах та вміннях, а на ілюзорних організаційних відносинах, які і наразі мають вагомое значення у «теорії» господарського права. Увага, на його думку, має бути прикута до організаційних моментів, посилення адміністративних важелів впливу.

Аналіз робіт та документів теоретиків більшовізму початку 20-х років минулого століття стосовно побудови

системи економіки в СРСР свідчить про те, що ідея абсолютного виключення із суспільного життя приватних елементів була домінуючою. Критичний стан речей у суспільному житті, економіці, голод у країні та недолугість планово-адміністративних методів регулювання економічних процесів зумовили необхідність повернення до застосування приватно-правових методів та способів регулювання економічного життя в СРСР у 1921 році.

З цього приводу у жовтні 1921 року В. І. Ленін писав: «...Предполагалось более или менее социалистически обменять в целом государственные продукты промышленности на продукты земледелия (здійснити продрозверстку – В. М.) и этим товарообменом восстановить крупную промышленность, как единственную основу социалистической организации. Что же оказалось? Оказалось, – сейчас вы это все прекрасно знаете из практики, но это видно и из всей нашей прессы, – что товарообмен сорвался: сорвался в том смысле, что он вылился в куплю-продажу... С товарообменом ничего не вышло, частный рынок оказался сильнее нас, и вместо товарообмена получилась обыкновенная купля-продажа, торговля». Підтримував Леніна щодо необхідності реформування політики, що проводилась, Л. Д. Троцький: «Ошибочную сторону нашей хозяйственной политики последнего периода я видел в самодовлеющей постановке финансовых вопросов. Скачущий рубль не может быть регулятором хозяйства и потому финансовая диктатура сплошь да рядом вырождается в азартную спекуляцию за счет государственного хозяйства» [4, с. 12].

Чітке розуміння значення торгівлі для поживлення загальної економічної ситуації в країні, нездатність забезпечити та наситити внутрішній ринок певними продуктами народного споживання шляхом посилення адміністративно-планових заходів, та визнання їх в цілому незначного потенціалу у розвитку продуктивних сил, на відміну від природних людських факторів, змусило того ж В. І. Леніна наприкінці 1921 р., радикально змінити свою точку зору стосовно значення приватно-правових засад у розвитку економічного життя країні і велику увагу привернути до необхідності повернення ролі та значення торгівлі. У своїй роботі «О значении золота теперь и после полной победы социализма», він присвятив торгівлі значну увагу та писав, зокрема: «Торговля – вот то «звено» в исторической цепи событий, в переходных формах нашего социалистического строительства 1921-1922 гг., «за которое надо всеми силами ухватиться» нам, пролетарской государственной партии. Если мы теперь за это звено не достаточно крепко «ухватимся», мы всей *целью* в ближайшем будущем овладеем намерняка» [7, с. 89]. Говорячи про значення саме торгівлі, як певного необхідного містка створення передумов до розбудови потужної індустрії, той же В. І. Ленін вже через 4 роки після початку доктрини воєнного комунізму і цілковитої заборони торгівлі, писав: «...Не дадим себя во власть «социализму чувств» или старо-русскому, полубарскому, полумижицкому, патриархальному настроению, коим свойственно безотчетное пренебрежение к торговле» [7, с. 91]. Аргументував він зміну поглядів на торгівлю, тим, що почав бачити її, як «единственную возможную экономическую связь между десятками миллионов мелких земледельцев и крупной промышленности... если нет рядом с этими земледельцами великолепной крупной машинной промышленности с сетью электрических приводов, индустрии, способной снабдить и по своей технической мощи и по своим организационным «надстройкам» и сопутствующим явлениям снабдить мелких земледельцев лучшими продуктами в большом количестве, быстрее и дешевле, чем прежде» [7, с. 90].

На початку 1921 р., вже зазнавши повного краху у будівництві так званого «господарства» в одній окремій взятій країні з цілковитою заборонаю приватно-правових

засад і підприємництва в цілому, В. І. Ленін був змушений повертатися до приватно-правових за своєю природою засобів і методів регулювання економічного життя в країні. Так, 29.10.1921 р. на VII Московській Губпартконференції він зазначав: «Мы не должны чуждаться коммерческого расчета, а должны понять, что только на этой почве можно создать сносные условия, удовлетворяющие рабочих и в смысле заработной платы, и в смысле количества работы и т.д. Только на этой почве коммерческого расчета можно строить хозяйство» [7, с. 82]. Ця теза В. І. Леніна містить два ключових моменти: адміністративно-планові методи управління економічними процесами зазнали краху; він намагався, попри все, прилаштувати приватно-правові методи регулювання економічними процесами до іншої системи економічних координат. Досить часто ми можемо спостерігати такі прагнення в Україні і нині: намагання поєднати ринкові механізми з елементами «ручного» управління.

Л. Д. Троцький також визнав поразку методів воєнного комунізму, визнаючи велику роль саме фінансових інструментів на ринку: «Поскольку централизованный «план» эпохи военного коммунизма не справился с задачей распределения ресурсов в интересах непрерывной работы промышленности, так что мы для разрешения этой задачи оказались вынуждены прибегнуть к методам рынка... но нет в этой важнейшей области методов новой экономической политики» [4, с. 16].

Які ж засоби і методи пропонувались для реалізації НОВОЇ економічної політики? Проаналізувавши роботи більшовицьких лідерів та юристів того часу, можна виділити наступні, так звані, НОВІ способи досягнення позитивної динаміки у розбудові економічного життя молодій радянській державі: перехід до державного регулювання купівлі-продажу та грошового обігу [6, с. 72]; поновлення системи економічних відносин; повернення до комерційної торгівлі; стабілізації грошової одиниці – рубля; запровадження госпрозрахунку; збільшення кількості податків; запровадження концесій та оренди в народному господарстві;

При відмові від ринку, як системи вільних та рівноправних власників, які вступають у різноманітні відносини на підставі правових титулів, залишалось говорити виключно про певне господарство. У цьому випадку варто згадати висловлення відомого цивіліста Г. К. Матвеева, який на зламі історичних правових епох писав з приводу господарства наступне: «...Слова «господарство» та «господарські відносини» безпредметні. Ними частіше за все користуються економісти та звичайні громадяни у побуті. Недаремно, вони не зустрічаються в жодній з класичних торговельних та цивільних кодифікацій, починаючи з Кодексу Юстиніана до наших днів» [5, с. 266].

Поступове видалення приватно-правових засад із такої ситуаційної багатокладної економіки початку 20-х років, призводило до функціонування виключно одного його елемента – господарства, як системи безеквівалентного розподілу матеріальних благ з метою, перш за все розвитку важкої індустрії, а вже в останню чергу задоволення примітивних потреб громадян у матеріальних, таких же примітивних благах.

Термін «господарство» з роками набув нових рис порівняно з його вживанням за часів НЕПу, що, на думку автора, пов'язано із набуттям у 2004 р. чинності Господарського кодексу України. Варто наголосити на важливій ролі історичної парадигми, у межах якої вживалися терміни «господарство», «народне господарство», «господарський порядок» саме у юридичній, а не економічній, або політичній площині, і наскільки вони є прийнятними для словосполучення із терміном «підприємницька діяльність» (комерція).

Так, зокрема для В. І. Леніна, у період воєнного комунізму, господарство – означало систему розподілу і пе-

перозподілу матеріальних благ на користь найбільш вразливих верств селянства та робітників, на основі репресій та примусу, і, що найголовніше, остання протиставляється класичному ринку, як необхідному елементу капіталістичного способу виробництва: «Основной организующей силой анархически построенного капиталистического общества является [6, с. 210] стихийно растущий вширь и глубь рынок, национальный и интернациональный». Ринкові В. І. Ленін і протиставляв систему розподілу матеріальних благ (господарство – автор), яка мала бути побудована у якості «сети новых организационных отношений, охватывающих планомерное производство и распределение продуктов...» [6, с. 213].

Зі впливом чотирьох років В. І. Ленін мусив переглянути своє бачення «господарства», та визнати необхідність запозичення класичних інструментів ринкової економіки. Розуміючи, що натуральний обмін та розподіл, вже неможливий і не ефективний, В. І. Ленін був змушений визнати неефективність продрозверстки, що привело до переходу на звичайне оподаткування, яке

також не могло бути присутнє у класичному розумінні «господарства», як форми безквівалентного обміну матеріальними благами з метою задоволення (первинних) життєвих потреб.

Відповідно, можна зробити висновок, що за часів НЕПу в Україні повернення до приватно-правових способів та елементів регулювання економічних відносин, поновлення торгівлі та приватного промислу було вимушеним кроком у розумінні відходу від суцільного адміністративно-планового регулювання. Наразі в Україні ми бачимо зворотній, навіть дещо протилежний за змістом процес у наукових колах так званого господарського права: у ринковому середовищі, за панування приватної власності робляться спроби не встановити чіткі правила гри та навести контроль та порядок у здійсненні підприємницької діяльності, а спроби повернення та посилення саме публічно-правових засад регулювання підприємницької діяльності. При цьому досвід регулювання економічних відносин в Україні за часів воєнного комунізму та НЕПу замовчується.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рішення Раднаркому «Декрет про організацію товарообміну для посилення хлібних заготівель» від 26 березня 1918 року.
2. Рішення Раднаркому «Декрет про початок продрозкладки» від 26 лютого 1920 року.
3. Економічна історія України: історико-економічне дослідження : в 2 т. Ред. рада: В. М. Литвин (голова), авт. кол.: Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін. – К. : Ніка-Центр, 2011. – Т. 2. – 608 с.
4. Редактор-составитель Ю. Фельштинский. Коммунистическая оппозиция в СССР. – К. : TERRA, 1990. – Т. 1. – 313 с.
5. Матвеев Г. К. Вибране. – К. : Україна, 2008. – 600 с.
6. Ленин В. И. Сочинения. Изд. четвертое. – М. : Гос. изд-во политической литературы, 1953. – Т. 27. – 582 с.
7. Ленин В. И. Сочинения. Изд. четвертое. – М. : Гос. изд-во политической литературы, 1950. – Т. 33. – 510 с.